

Оливер Јанц

14.

ВЕЛИКИ РАТ

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Превели с немачкој
Милош Казимировић,
др Ира Проданов Крајишник и
Љиљана Бугарски

Редакција целој њревода
Милош Казимировић

Наслов оригинала:
Oliver Janz
14
DER GROSSE KRIEG

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2014.
Copyright © 2013 Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main
"All Rights Reserved"

Издавање Едиције *Србија 1914–1918* подржало је
Министарство културе и информисања Владе Републике Србије

Издавање овог дела подржао је
Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање

ОЛИВЕР ЈАНЦ

14. ВЕЛИКИ РАТ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

УВОД

Нашу представу о Првом светском рату обликовао је Западни фронт, призорима бескрајних војничких ровова и сценама позиционог рата који је уз енормну потрошњу војног материјала вођен на Соми и код Вердена. Јавности најпознатије сведочанство о догађањима на том фронту јесте роман Ериха Марије Ремарка *На зајпаду нишџа ново*, једна од најчувенијих књига о Првом светском рату и предложак за сценарио истоименог играног филма. Али, не само у јавности, и у историјској науци се при помену Првог светског рата мисли усредсређују на Немачку и на западну Европу. Сматра се, пре свега, да је рат вођен између Немачке, Француске и Енглеске. Као узроци његовог избијања наводи се немачко-француско „заклето непријатељство” подстакнуто непрежаљеним поразом Француске у рату са Немачком (1870/71), који је довео до губитка покрајина Алзаса и Лорене, настојање вилхелминске Немачке да постане светски доминантна сила, а истовремено изградња и наоружавање немачке ратне флоте, и британска завист према Немачкој као новостасалој привредној сили.

Махом је потиснуто у заборав да су источна и југоисточна Европа биле изложене већим страдањима него западна и средња Европа. Док су на западу државе попут Шпаније, Швајцарске, Холандије, Данске, Шведске и Норвешке успеле да очувају неутралност, рат је захватио целу источну Европу, укључујући Балкан, где је и почео.

Рат није избио игром случаја на Балкану. Постојали су бројни, сложени разлози. Још мање је познато да су губици били већи на Источном и Југоисточном фронту, на Блиском и на Средњем истоку, него на Западном фронту, попришту крвавих битака усмерених на елиминацију ратног материјала и живе силе. Више од трећине српских и румунских војника страдало је у рату, безмало двоструко више него у немачкој или у француској војсци. Отоманска армија је изгубила 20 одсто трупа, двоструко више од Британаца или од Италијана.¹ Биланс би био још поразнији, ако би се сабрале жртве цивилног становништва источне Европе и Мале Азије.

Одсуство анализе источноевропске димензије светског рата у прилазу проблематици – до недавно евидентно и у научним истраживањима – доводи се у везу са настојањима у Совјетском Савезу да се нагласак стави на руску револуцију. Мит о револуцији дуго је потискивао у заборав Велики рат у источној Европи. Не само у Совјетском Савезу, већ и у земљама које су после 1945. постале његови сателити. Слично је било у Турској. Први светски рат ни онде није добио кључно место у колективном сећању. Историјски значај је дат сукобима и ратовима непосредно произашлих из Великог рата, којим је после победе над Грчком омогућено успостављање турског суверенитета и проглашење републике.

Први светски рат добио је опште прихваћени назив тек по избијању Другог светског рата. У Француској, Енглеској и Италији још увек се претежно користи израз Велики рат. У ранијим временима израз Први светски рат коришћен је повремено, пре свега у Немачкој, да би се на тај начин истакао његов значај за светску историју. Немачка историографија Великог рата била је усредсређена на тумачења у уско националном интересу. Циљ истраживања после 1918. био је да се оповргне теза о немачкој ратној кривици, а напори после 1945. усредсређени су на пре-

испитивање утицаја последица Првог светског рата на „застрањивање” које је довело до Хитлера и до Аушвица.

У епохи убрзане глобализације неопходно је сагледати светску димензију Првог светског рата. Тај рат је представљао „пракатастрофу 20. века”, не само за Европу, већ и за бројне земље изван европског окружења. Ниједан догађај пре њега није променио живот толиких људи на свим континентима. Први светски рат показује у коликој мери је свет био глобализован још 1914. године, али и повезаност међународног система расподеле моћи. Није то био само први тотални рат којим су мобилисане све друштвене снаге и привредни ресурси, већ и први истински глобални рат у светској историји.² Он није вођен само између европских сила, на континенту и изван њега, као неки претходни ратови, већ и у Африци, на Блиском и на Средњем истоку, у Кини и у пацифичком простору. У његовом току су и ваневропске државе дале свој допринос у значајном обиму.

Рат је и у економском смислу имао глобални значај. Последице уласка Велике Британије у рат одразиле су се на трговину и стабилност финансијских система свих држава света, без обзира на то да ли су учествовале у рату. Јер, центар светске трговине био је у Уједињеном краљевству, а Лондон је био централна тачка глобалног финансијског система. Рат је брзо и непосредно утицао на развој ситуације у међународном финансијском окружењу, пре свега на пословање другог финансијског центра света, Њујорка. Све државе Антанте узимале су кредите у САД, често уз посредовање Лондона, да би финансирале трошкове рата. По свршетку рата којим су Немачкој наметнуте високе репарације, цела Европа је била задужена у САД. Али, рат је многим, на почетку неутралним државама, омогућио приступ новим експортним тржиштима. То је важило за САД, за земље Латинске Америке и за поједине државе Азије, чије су националне привреде доживеле

драматичне промене. Тако је Велики рат за велики остатак света представљао значајни програм коњунктуре који је Европа финансирала, док је Европа, уз губитак око десет милиона војника, финансијски и економски искрварила. Са Првим светским ратом, који је омогућио коначни успон САД и подстакао успон Совјетског Савеза, завршила се епоха политичке и привредне доминације Европе над осталим светом.

Оправданост описа Првог светског рата као глобалног сукоба произлази и из чињенице да су Француска и Велика Британија мобилисале ресурсе својих колонија које су сачињавале четвртину светске популације. Мобилизација се није односила само на економске, већ и на војне ресурсе. Француска је регрутовала 550.000 људи у својим колонијама, 440.000 је послато на европски фронт. У Индији је мобилисано 1,3 милиона војника, од којих је преко 800.000 распоређено ван потконтинента. Велики део британских трупа који се борио у Европи пристигао је из Аустралије, са Новог Зеланда, из Јужне Африке и из Канаде. Из ових области британске империје дошло је, укупно, 1,2 милиона војника, од којих је 900.000 ратовало у Европи. Уз војнике, Британци и Французи су у великом обиму доводили радну снагу из колонија, и из Кине. Руска армија је мобилисала око 15 милиона регрута. Нису сви били европског порекла, регрутовани су и међу азијским становништвом царевине.

Покушаји сукобљених страна да врбују нове савезнике убрзо су довели до ширења рата. Да би приволели до тада неутралне државе да ступе у рат, били су принуђени да уваже њихове територијалне захтеве. Тако су у рат укључени и регионални конфликти који нису били циљ централних догађања. Овакав развој документован је на примерима Румуније, Бугарске, Италије, Португалије, Ја-

пана, Кине и Османског царства.* Отоманско царство, Португалија и Кина тежили су консолидацији или проширењу дотадашњих зона утицаја. Други су као циљ зацртали ширење територија, као Јапан, на пример, који је у Првом светском рату израстао у доминантну силу југоисточне Азије и пацифичког простора и окренуо се остварењу максималне експанзије. Аустралија и јужна Африка такође су подстицале ширење сукоба, покушавајући да инструментализују рат за сопствене циљеве. У науци се овде говори о ширењу субимперијализма.

Када су САД коначно ступиле у рат, мало је држава остало по страни, јер је било јасно да ће за столом победника бити одређен нови распоред и нове зоне утицаја у свету. Улазак латиноамеричких и других држава у рат, које су следиле пример Вашингтона, потврђује речено.

Једна од последица ове ланчане реакције, која је све више ишла у прилог глобалном карактеру рата, огледала се и у чињеници да рат није завршен 1918, као што се то у већини случајева приказује. Схватање историје, усредсређено на Немачку и Европу, мора се и овде кориговати. Први светски рат није био само глобални, већ и дуги рат који је обележио читаву епоху. Многи аспекти указују да је започет још пре 1914. године, на Балкану, и на периферијама колонијалних империја, у Мароку и у Либији. Водио се дуго после 1918. Ово не важи само у смислу тезе, по којој Париски мировни споразуми нису обезбедили стабилан међународни поредак већ су подстакли успон фашизма и националсоцијализма, који су, опет, довели до Другог светског рата, а потом и до Хладног рата, који је окончан тек 1989. године. Чак и ако не посежемо тако далеко, 1918. година није донела крај рата. На Велики рат су се надовезали бројни оружани сукоби који су непо-

* Сви су они покушали да искористе сукоб европских велесила за остварење својих интереса *йрим. йрев.*

средно произашли из њега. Вођени су до почетка двадесетих година. Листа послератних оружаних сукоба је дуга. Сеже од руског грађанског рата, који је по свој прилици однео више руских живота него Први светски рат, преко бројних граничних сукоба и ратова после 1918. у источној средњој Европи, све до турске борбе за независност и турско-грчког рата који је званично окончан тек 1923. године, мировним уговором у Лозани, и до избијања устанка у борби за независност Египта.

Анализе рата, утемељене на приказима европских и глобалних позиција и догађања, у временски широком периоду, представљају тежиште и кључну тему ове књиге. У чему се разликовао рат на Западу од оног на истоку Европе, или на Балкану? Где су се испољиле посебности ратова на Блиском, на Средњем истоку и у Африци? Да ли је Први светски рат био последњи класични сукоб у коме су се, као на Западном фронту, пре свега војници борили и гинули? Или је и тај рат попримио одлике „разузданог рата” у којем су кршене одредбе међународног права о стриктној подели на цивиле и војнике, као на Источном фронту, на Балкану и на Блиском истоку? У којој мери су ратни злочини обележили овај сукоб? Како се поступало са ратним заробљеницима којих је био више него у било ком другом рату?

Други комплекс питања односи се на глобалну димензију рата. Да ли је Велики рат заиста био светски сукоб или, преваходно, европски конфликт? Да ли је то био први рат светских размера? По чему се он разликује од претходних ратова европских сила, попут Седмогодишњег рата или Наполеонових похода, који су вођени и изван европских граница? Зашто се рат проширио преко граница континента? Које су каузалности постојале између европског сукоба и регионалних ратова изван Европе? У којој су мери колонијалне силе мобилисале ваневропске ресурсе у ратне сврхе? Каква су искуства имали војници и

радници из колонија у Европи? Какве је последице рат наметнуо свету изван Европе и како је утицао на прерасподелу глобалног утицаја? Да ли је то био увод у епоху деколонијализације?

Трећи комплекс обухвата питања периодизације. Односи се, пре свега, на историјски развој пре избијања рата. У којој мери се катастрофа 1914. надовезала на предратно време? Да ли је могуће временски одредити када су се кризе у међународним односима толико заостриле да је велики ратни сукоб постао неизбежан? Ако источна Европа и Блиски исток нису били споредни фронтови, када и како се рат завршио: коначном победом Црвене армије у руском грађанском рату 1922? Или склапањем уговора у Лозани 1923. којим је успостављен мир на Блиском истоку? Или је велики рат био само увод у нови тридесетогодишњи рат који је окончан поразом фашизма и националсоцијализма, на крају Другог светског рата?

Ова књига није приручник и не покрива све теме, већ се подразумева као систематски пресек кроз податке, систематски прикупљене у научној литератури чији је обим тешко сагледив чак и за доказане стручњаке. Избор је усредсређен на податке о развоју ситуације и на односе кључних снага и учесника рата. Где год је било могуће, пробијена је макроисторијска перспектива. Догађаји и њихова каузалност објашњени су кроз приказе личности и њихових судбина. Тако се овде комбинују различити историјски приступи и методички нивои, од војне и техничке историје, преко историје државности и политичких идеја, међународних односа и међународног права, привредне и социјалне историје, приказа свакодневице, историје обликовања менталитета и емоција, све до призора и приказа мушко-женских односа и колективног сећања.

Размотрени су класични проблеми Првог светског рата који до данас нису изгубили значај и још увек буде инте-

ресовање. Они подразумевају и одговор на питање о узроцима рата и о одговорности за његово избијање. Од кључног значаја је питање како је рат довео до претходно непојмљивог развоја техничко-индустријске силе и зашто је тако дуго трајао. Зашто је већина војника наставила да се бори, када је постало јасно да је рат изгубио сваки смисао, упркос непојмљивој бруталности, упркос енормним привредним трошковима и огромним људским жртвама? Како и у којој мери је учесницама рата пошло за руком да мобилишу привредне, друштвене и политичке ресурсе? Зашто су победничке силе запада биле успешније од Немачке, Аустроугарске и Русије? Како је и зашто завршен рат: да ли је био последица војног слома поражених сила или је изазван колапсом привреде, политичким превирањима и унутрашњим немирима? Какве су биле последице рата по политичко уређење учесница рата и њихов утицај на друштвени развој, а какве на социјални развој, на односе жена и мушкараца, и на односе међу генерацијама?

На крају, намеће се питање, како је каналисано сећање на рат и поднесен најболнији губитак – погибија око десет милиона углавном младих људи? Тај губитак је деценијама представљао терет за све учеснице рата. На свим странама су уложени велики напори да се на примерен начин ода пошта преминулима. Жал непосредно погођених није битније ублажен, мада су у јавности, после 1918, развијени различити ритуали сећања и жаловања.* Тумачења узрока и последица рата разликују се од нације до нације. Да ли је време, стотину година после избијања рата, сазрело за заједничко европско, транснационално, или чак глобално усклађено сећање на његове страхоте, тек ће се показати.

* Разлике су до данас опстале *йрим. йрев.*

Белешке

- 1 Уп.: Rüdiger Overmans: *Kriegsverluste*, y: Hirschfeld, Krumeich, Renz: *Enzyklopädie*, 663–666.
- 2 Уп.: Hew Strachan: *The First World War as a global war*, y: *First World War Studies 1* (2010), 3–14; Stig Förster: *Vom europäischen Krieg zum Weltkrieg*, y: Hirschfeld, Krumeich, Renz: *Enzyklopädie*, 242–248.

I

ПУТЕВИ У РАТ

Епоха великих расправа о узроцима који су довели до Првог светског рата припада прошлости. Теза историчара Фрица Фишера (Fritz Fischer) да је Немачко царство дуго припремало рат, тежећи освајању светске моћи, није се одржала, као ни представа да су европске велесиле мање-више случајно ушле у рат. Углавном није спорно да је „царска* влада имала значајан удео у историјској одговорности за избијање општег рата”¹, како је то Фишер формулисао 1961. године. Последњих година, међутим, историјска истраживања су, можда под утицајем сукоба нових датума у регији, у већој мери усмерена на Балкан, где је дошло до катастрофе.

Ако се истраживање отпочне, односно врати неколико деценија уназад, пре августа 1914, а потом на основу временски дугорочније анализе постави питање зашто је дошло до Великог рата, излаже се опасности да се историја тумачи с краја на почетак. Избијање светског рата би се у том случају могло сматрати неминовним резултатом утицаја бројних фактора који су се међусобно допуњавали – од национализма, империјализма и милитаризма, од трке у наоружавању и војних припрема, до све оштријих разлика међу савезничким блоковима. При оваквом по-

* немачка *йрим. йрев.*

стављању често се уважавају само чињенице које указују на директне поводе за рат, или на вероватноћу његовог избијања. Новија истраживања су се ослободила овако скученог погледа на историју. Уважавају и противаргументе, с обзиром на то да се често губило из вида да је епоха између 1871. и 1914. била један од најдужих периода мира између великих сила у Европи. Овај дуготрајни мир захтева своје објашњење, као и узроци његовог краја.

Први светски рат није био неизбежан. Већина посматрача није рачунала са оружаним сукобом у 1914. години, а у годинама пре тога било је различитих предвиђања на тему, да ли би у догледном времену могло доћи до рата. Док су га неки савременици сматрали неизбежним, штавише пожељним, многи политичари, интелектуалци, банкар и предузимачи су били убеђени да рат није само штетан и бесмислен, већ и немогућ. Указивали су на повезаност привредних система и на међусобну зависност привредно јаких нација.

До Првог светског рата није дошло ни случајно. Његово избијање није био само резултат несрећног преплитања појединачних догађаја који су допринели да се европске силе истовремено суноврате у рат. Позивање на игру случаја не само да потискује питање – ко је хтео рат, или, ко га је свесно прихватио – већ заклања поглед на бројне дугорочне, средњорочне и краткорочне факторе који су дуго пре 1914. отворили могућност избијања рата и сузили маневарски простор одговорних политичара за изналажење мирних решења.

Национализам, империјализам, социјалдарвинизам

Национална држава обећавала је својим грађанима* једнакост, владавину уставног права, право гласа и поли-

* крајем деветнаестог и почетком двадесетог века *йрим. йрев.*

тичке слободе, привредни раст. Савремена нација се исто тако одликовала представом о хомогеној култури и идентитету, о заједничкој историји и језику, о јединству и о снази да одбрани своје границе и одупре се спољашњем непријатељу. Ово је важило за Француску и Велику Британију и за новоосноване државе, Грчку (1830), Белгију (1832), Италију (1861) и Немачку (1871). У другој половини 19. века идеја хомогене националне државе све је више узимала маха у источној и у југоисточној Европи, где су после Берлинског конгреса (1878) Србија, Црна Гора и Румунија стекле независност, а Бугарска аутономију. Овакав развој допринео је дестабилизацији мултиетничких империја, Отоманског царства и Дунавске монархије, и довео до напетости у региону.

Остварење националне идеје – првобитно циљ малобројне политичке и културне елите – подразумевало је у првој половини 19. века доношење устава којим би се гарантовале грађанске слободе, право на политичко саодлучивање и право на национално самоопредељење, у складу са представама о демократији и о либерализму. У овој фази, национални покрети били су усмерени против етаблираних државних уређења. У деценијама пред крај века, национализам се преобразио у конзервативну снагу која се ослањала на институције и на симболе постојеће државе; постао је масовни феномен, подржан од власти. Ујединио је политичке противнике, потискивао је социјално незадовољство, био је одговор на бројне изазове индустријализације, миграције и урбанизације, класне неједнакости. Био је противтег политизацији постојећих проблема, омогућавајући режиму постојаност коју је проширено право гласа у одређеним ситуацијама могло да угрози.

Народне школе, једна од кључних институција национализма, утицале су на ширење националне свести, премда су у неким земљама тек отворане, или је обавезно школовање тек било прописано. Школе су подстицале развој

националне културе и ширење језичког богатства. Друга национална институција била је војска. Увођењем војне обавезе, касарне су постале „школе нације”, са задатком да се оформи „нација по оружју”. Упркос оскудном животу регрута и суровој обуци, војна обавеза је наишла на широко одобравање, веће него што је очекивано. Служење војног рока сматрано је актом части и мушкости, представљало је замену за древни ритуал стасавања.² Војска је популарисана кроз параде и облике пропаганде којим је подстицано ширење милитаристичког култа. Општенародни дух таквих демонстрација додатно је задовољавао потребе маса за забавом и за спектаклом.³

У свим европским државама организоване су националне прославе које су понекад називане литургијама нације. Видљиви симболи биле су заставе, звучни симбол химна, а као поводи су служили празници – јубилеји владара, сећања на битке (Седан, Трафалгар), на устанке и револуције (напад на Бастиљу). Монархисти, војна и политичка власт сложено су показивали опредељење. Певане су службене химне (*God Save The Queen, Heil Dir im Siegerkranz*), као и несљужбене (*Rule Britannia, Deutschlandlied*). У ритуале су убрајане и сахране државника, комеморације испред спомен-обележја великана нације (Валхала код Регенсбурга, Пантеон у Паризу, Вестминстерска опатија у Лондону). Подизани су споменици владарима, војницима, државницима и славним личностима, попут Нелсона, Бизмарка или Гарибалдија. То су места на којима је слављен и подстицан локални патриотизам.

Илустровани часописи преносили су читаоцима извештаје о националним приредбама које су по обичају приређиване у далеким престоницама.⁴ Тако су призори националног јединства* стигли и у удаљене домове малог човека на периферији државе.

* приказаног у слици и речи *йрим. йрев.*

Лик жене такође није запостављен у националном култу, иако су жене биле изоловане из политичког живота. Представљен је као симбол јединства, снага изнад страначких страсти и политике. Маријана, Германија или Италија најпознатији су симболи Француске, Немачке и Италије. Жене из породица владара су биле узор, а популарност им је подстицана легендама, попут оне о Маргарити, супрузи италијанског краља Умберта*. Њој је посвећена истоимена пица са састојцима у бојама италијанске тробојке – зелено, бело, црвено – парадајз, сир и босиљак. Монархистичка пропаганда је додала да је отменој краљици пријала пица.**

Све ово утицало је у епохи пре 1914. да национална свест постане нешто што се подразумева и прихвата. Томе су допринели и ритуали којима су подстицана осећања становништва.⁵ Поистовећавање маса са нацијом гарантовало је опстанак режима у временима великих друштвених промена. Утицај политичких снага био је неупоредиво слабији. Национална мотивација маса показала се и као мач са две оштрице. Подстицала је развој који политичке елите нису могле да контролишу, ни инструментализују. То се одразило и у спољној политици. Онде је флексибилност у процесу доношења одлука сада била ограничена.

Успон национализма ишао је наруку колонијалној политици. Постојећа и планирана освајања дефинисана су као право нације да себи обезбеди животни простор. Почетком 19. века европски поседи су обухватили више од трећине земаљске кугле, рачунајући и територије бивших колонија, попут Сједињених Америчких Држава. У другој половини 19. века кренуло се у освајање области које нису биле колонијализоване, а у њему су учествовале и нове основане националне државе – Немачка и Италија.

* Првог *ѝрим. ѝрев.*

** пица је сматрана сиротињским оброком *ѝрим. ѝрев.*

Британској империји припадали су, уз Ирску, колоније у Карипском мору, у Јужној Африци, Индији, Индонезији, Канади, Аустралији и на Новом Зеланду. Холандија је имала колоније у Индонезији, а Португалија у Африци. Француска је, између осталог, владала на Карибима и у Алжиру, а од 1830. и у северној Африци. Шпанија је још увек владала на Филипинима и на Куби. Конго је био синоним за најтрагичнију од свих судбина некадашњих колонија. Опустошен стихијском владавином Португалаца, Британаца и Холанђана* проглашен је поткрај 19. века Слободном државом Конго, да би 1885. био препуштен у лично власништво белгијског краља Леополда II. У 1908. је под називом Белгијски Конго постао белгијска колонија. На Западноафричкој конференцији 1884–1885. у Берлину, тај континент је највећим делом подељен између европских сила. Мароко је подељен нешто касније, 1912. године, на француски и на шпански протекторат, а Либију, која је претходно припадала Отоманском царству, заузела је Италија. Тако је Европа у предвечерје Првог светског рата успоставила контролу над Африком, са изузетком Етиопије и Либерije.

Највеће ширење колонијализма бележено је од друге половине деветнаестог века, до пред Први светски рат. У 1880. години, 25 милиона квадратних километара широм света било је у колонијалном власништву, а већ 1913. око 53 милиона. Велика Британија се ширила од Индије ка истоку, према Бурми и према Малезији, да би проширила утицај у Авганистану и у Персији. Тако је дошла у сукоб са Русијом која је ширила свој утицај преко Кавказа и Казахстана на југ. У многим деловима света европске силе нису се задовољиле економско-политичким утицајем. Наметале су колонијалну власт, из стратешких разлога, или

* који су вековима експлоатисали природна богатства и одводили ста-
новништво у ропство *йрим. йрев.*